

Miroslav Hroch

Úvodem k čítance textů o nacionalismu

Problém národa a nacionalismu, jemuž je věnována tato čítanka, zaměstnával celé generace historiků, sociologů, filozofů, politologů, etnologů, antropologů, literárních vědců i lingvistů od poloviny 19. století. Vědecká produkce, kterou tento zájem přinášel, nebyla vždy stejně rozsáhlá, ale ve svém celkovém objemu by jen teoretické, zobecňující práce zaplnily několik velkých knižních polic. Nikdo v současnosti nemůže říci, že se seznámil se vším, co dosud bylo o národu napsáno. Je dokonce možno důvodně pochybovat o tom, že všechna dosavadní produkce byla bibliograficky plně podchycena. Jak tedy provést výběr pro čítanku, která by českému čtenáři představila to nejlepší?

Výběr autorů pro tuto čítanku kombinuje několik hledisek. V prvé řadě vycházíme z toho, že v každé době působilo několik autorů, jejichž práce se četly – či přesně řečeno, panoval konsensus o tom, že tyto práce by se číst měly. Tyto práce tedy patřily (a patří) do kategorie významných a vlivných, byly zajisté na úrovni své doby, což ovšem nevyklučuje, že vedle nich a v jejich stínu vznikly neméně kvalitní studie, které dobový konsensus nepovýšil mezi díla standardní. Téměř bez výjimky to lze říci o dílech, která nebyla publikována v angličtině, francouzštině či němčině, nýbrž v italštině, španělštině, polštině, ruštině atd. Někdy (spíše výjimečně) byl tento handicap vyrovnán překladem do některého z „velkých“ jazyků.

Dále bere výběr v úvahu skutečnost, že „paměť“ badatelů byla obvykle velmi selektivní a reflektovala jen malou část toho, co dosud bylo k tématu napsáno. Jinak řečeno: zejména autoři, kteří neprošli přísnou historickou školou, která ukládá znalost předchozí literatury napsané k danému tématu, nepovažovali za nutné seznámit se soustavně s tím, co bylo v minulosti o národu a nacionalismu sepsáno,

ale omezili se jen na několik autorů. Obvykle na ty, kteří jim byli blízcí, resp. naopak na ty, proti nimž se jim dobře polemizovalo. V důsledku toho se kritérium významnosti pro starší práce zpřisňuje tím, že bychom vlastně měli brát v úvahu jen autory, kteří jsou dodnes čtení a citováni. Tuto okolnost je zajisté třeba respektovat: proto se do výběru „nevešla“ bohatá meziválečná německá literatura, kterou neznají již ani sami současní němečtí autoři. Na druhé straně bylo nutno některé starší autory zařadit třeba již proto, aby byla demonstrována známá skutečnost, že to, co je publikováno později a tváří se moderně a originálně, nemusí zdaleka být tak originální. Sebevědomí originality je často založeno na ignoranci, na neznalosti autora (i publika) o tom, co bylo dříve napsáno.

Současné bádání o národu a nacionalismu se vyznačuje silnou interdisciplinární podobou. V souboru najdeme zástupce základních vědních oborů, které se tematikou zabývají. Pokud se uživateli bude zdát, že jsou silněji reprezentováni historici, je to do jisté míry optický klam vyplývající z toho, že přednost i mezi sociology a politology dostávali autoři, kteří nepsali o současných politických konfliktech, ale viděli problém národa a nacionalismu geneticky, vývojově. Z pochopitelných důvodů bylo zbytečné zařazovat do čítanky ukázky z knih, které již byly přeloženy do češtiny. Ve dvou případech však jsem považoval za vhodné zařadit texty z jiného období autorovy tvorby: v případě E. Gellnera to jsou ukázky z jeho posmrtně vydané práce, v případě E. Hobsbawma je naopak zařazena stať z období, kdy jeho zájem o nacionalismus teprve krystalizoval.

Tolik bylo třeba říci úvodem, aby byla předem relativizována představa, že autoři v tomto souboru zastoupení představují všechno to nejlepší, co bylo k danému tématu napsáno. Převládají ukázky z děl nejznámějších a ve své době (a někdy i později) nejvlivnějších. Považoval jsem však za důležité zařadit vedle statí „klasických“ autorů některé studie, které se nestaly obecně známými a často citovanými, ač by si to byly pro svoji invenci zasloužily.

***

Žádná čítanka z děl sebevýznamnějších autorů nemůže pochopitelně nahradit systematický přehled vývoje bádání k danému tématu. Proto bude užitečně předeslat úvodem stručnou charakteristiku základních proudů a koncepcí studia národa a nacionalismu tak, jak se toto bádání vyvíjelo, diferencovalo a modifikovalo od konce 19. století. Při tom bude brána v úvahu také souvislost s dobovým poli-

tickým kontextem. Jen zřídka totiž patřilo, jak ještě uvidíme, studium národa a nacionalismu k akademickým tématům. Naopak, velká část badatelů vědomě usilovala o řešení dobových problémů politických a kulturních a nejednou byly jejich práce přímo či nepřímo, uvědoměle či nevědomky spjaty s národními požadavky či nacionalisticky motivovanými rozpory.

Národní předpojatost stála, jak ještě uvidíme, v pozadí mnoha apriorních úsudků a odsudků. Známe však také předpojatost anti-nacionální, kdy badatel byl natolik v zajetí vášnivého odmítání nacionalismu a všeho národního, že se to promítlo i do jeho badatelských výsledků. Vedle ideologicky a nacionálně podmíněných rozporů a nedorozumění se však v odborné literatuře setkáváme ještě s dalším zdrojem nedorozumění – jsou to nereflektované rozdíly terminologické. Jim bude třeba věnovat pozornost dřív, než se dostaneme k samotnému vývoji názorů na národ a jeho povahu.

Jde o sám termín NÁROD a jeho ekvivalenty v jednotlivých evropských jazycích. Základní potíž zde tkívá v tom, že se jako nástroje analýzy procesů probíhajících v moderní společnosti užívá termínu, který se uplatňoval již od středověku a byl pak kontinuálně užíván až do novověku. I když společným kořenem termínu byla latinská *natio*, dostaly převody do jednotlivých jazyků v odlišných politických a kulturních podmínkách také poněkud odlišný význam, odlišné konotace. Tato rozdílnost zakotvená v jazykovém povědomí příslušníků každého národa přetrvala až do současné doby. Na tomto místě je důležité upozornit na rozdílné chápání termínu v angličtině, francouzštině a němčině – pochopitelně s přihlédnutím k českému jazykovému úzu. Pro úplnost je třeba připomenout, že středověký termín *natio* neoznačoval původně příslušnost k národu či etnické skupině, jak to chápeme dnes. Etnicita byla často vyjadřována termínem *lingua* (jazyk) a vedle toho se zejména v humanistické latině uplatňoval termín *gens* (původně kmen) jako synonymum k *natio*. Teprve na prahu moderní doby se ustálila převaha odvozenin od *natio*, často však paralelně s termíny dalšími.

V angličtině převážil od 18. století termín *nation* nad synonymně užívaným termínem *people*. Při tom se *nation* v encyklopediích definovala jako soubor obyvatel žijících na zřetelně vymezeném území pod vládou jediného panovníka. Termín *nation* se tedy v angličtině dostal do těsné blízkosti termínu *state*. Populární encyklopedie z roku 1841 to vyjadřuje zřetelně: „Jestliže se společnost lidí... spojí za účelem

vlády a vzájemné ochrany,... obvykla nazýváme takovou společností, resp. politický útvar, státem nebo národem.“ Také pro latinský termín *gens* se v angličtině ustálil ekvivalent *nation*. Postupem doby ztratil naproti tomu termín *people* svoji vazbu ke státnosti a mohl označovat vágnější pospolitosti etnických skupin nebo *lidu*. Těsná vazba mezi *nation* a *state* se v angličtině udržela až do současnosti.

Ve francouzštině bylo původní chápání *la nation* velmi blízké anglickému. Velká encyklopedie definuje národ jako velký počet lidí, kteří žijí na území vymezeném zřetelnými hranicemi a jsou podřízeni téže vládě. Od konce 18. století však se charakteristika národa pozměnila ve dvojnásobném ohledu. Za prvé se na místo pospolitosti poddaných národ představoval jako soubor občanů, za druhé pak k charakteristikám národa přibyl také společný jazyk, takže příslušníky národa byli „všichni obyvatelé státu nebo země, kteří žijí podle týchž zákonů a hovoří týmž jazykem“, jak říká 5. vydání slovníku Francouzské akademie z roku 1798. Další vydání slovníku z roku 1835 však má jen vymezení společnými zákony, nikoli jazykem. Od poloviny 19. století však převážilo určení národa jak státem a společnými zákony, tak i pospolitostí jazyka, k níž se stále častěji připojovala „pospolitost tradic“, resp. zvyklostí.

V němčině se udržel až do moderní doby německý termín *Volk*, který byl překladem latinského *natio* ještě dřív, než došlo k jeho převodu v *Nation*. V obou případech byla však již nejméně od 18. století míněna pospolitost lidí, kteří měli společné zvyky, zákony a jazyk. K tomu se brzy přidružil také důraz na společný původ. Ve vztahu mezi oběma termíny zaznamenáváme v 19. století jisté kolísání: někteří autoři jich užívali synonymně, jiní chápali pod *Nation* národ spojený etnicitou a původem, zatím co *Volk* mohl zahrnovat příslušníky různých etnik na území státu nebo prostě jen obyvatele státu. V období vypjatého nacionalismu 2. říše se pak akcentovala konotace termínu *Volk* s lidem, takže se jím označovala jakási pospolitost krve všech, kdo hovořili týmž jazykem, ať již žili na území kteréhokoli státu. Díky tomu dostal tento termín silné emocionální zabarvení. I když tento extrém byl zavržen a překonán, zachoval německý termín *Nation* silné propojení s představou o pospolitosti jazyka, kultury a původu.

Také čeština definovala od počátku národ jazykem, kulturou a společnými dějinami. Toto určení však nebylo, jak se někdy uvádí, pouze převzato podle německého vzoru, nýbrž navazovalo na starší domácí tradici. Již ve Skálově Českém státě byl národ definován jak státností, tak i pospolitostí jazyka. Komenský definoval národ (v latině *gens*)

jako soubor lidí, kteří žijí na společném území, mají společné dějiny a společný jazyk a jsou spjati láskou ke společné vlasti. Pro úplnost je třeba upozornit, že také v češtině se zprvu setkáme s určením národa jako pospolitosti lidí, kteří žijí podle stejných zákonů a pracují ke společnému užítku.

Zatím co termín národ má předmoderní kořeny a je při nejmenším stejně starý jako sama sociální realita, kterou označuje, jedná se v případě nacionalismu o novotvar. Setkáme se s ním sice ojediněle již v 19. století, vždy však v kontextu politického diskursu, nikoli jako se složkou terminologického instrumentáře. Tím byl pochopitelně zatížen emocionálními konotacemi v pozitivním i v negativním smyslu. Všeobecně užívaným nástrojem vědecké analýzy se stal – odhlédnuto od náběhů z meziválečné doby – vlastně až od poloviny 20. století. Na rozdíl od termínu národ, který se vztahuje k sociální realitě, označuje nacionalismus politický, resp. myšlenkový postoj, názor a je obvykle vztahován k určitému systému hodnot. Dalším problémem je, že v rozdílném jazykovém kontextu je tento termín interpretován do značné míry v závislosti na tom, jak se v té které jazykové tradici chápe termín národ. Logicky je proto nacionalismus v angličtině spojen se státem, resp. se zápasem o státnost, zatímco v němčině je jeho chápání značně rozporné.

***

Jak již bylo řečeno, byl vědecký diskurs o národu nutně poznamenán specifickými podmínkami národa, k němuž jednotliví badatelé patřili. Někteří se zabývali problematikou národa v podmínkách kontinuálně existujícího národního státu, jako byla Anglie či Francie, takže pro ně byla existence pospolitosti označovaná jako *nation* samozřejmostí. Jiní studovali tuto problematiku v podmínkách národního hnutí, kdy se teprve hledalo určení jejich národní pospolitosti a jejího vymezení k pospolitostem jiným. Otázka „práva“ na národní existenci, tj. práva na to, být uznán jako národ, se poprvé zvažovala již v době napoleonských válek, ale byla aktualizována a politizována v průběhu revoluce 1848–1849 ve střední Evropě. Tehdy se zrodilo rozlišení „historických“ a „nehistorických“ národů, přičemž jen prvním – především Němcům, ale také Maďarům a Polákům – se přisuzovalo „právo“ na to, stát se národem.

Klíčové postavení v národotvorných procesech, které probíhaly během 19. století ve střední Evropě, zaujímali Němci a není náhodou, že právě v německojazyčném prostředí vznikl největší počet příspěvků

do diskuse o definici národa. Společným rysem naprosté většiny prací, které vznikaly od poloviny 19. až téměř do poloviny 20. století, bylo primordialistické pojetí národa: axioma, které odpovídalo dobovému veřejnému mínění. V tomto pojetí byl národ odvěkou kategorií, jejíž objektivní existenci je možno a nutno oživoval, poněvadž je specifickou hodnotou lidského rodu. Odtud snaha určit národ objektivními rysy a znaky v jejich kombinaci od politických státních vazeb až po „pouto krve“. V tomto kontextu měli zejména anglosaští autoři již tehdy problémy se zařazením „nestátních“ národů pod anglický termín *nation*: hledaly se nové termíny, jako *nationality* či *national group*.

Převažovaly ovšem práce německé. Z nich najdeme v naší čítance ukázky z děl Friedricha Meineckeho a Otto Bauera, kteří oba programově rezignovali na snahu najít závaznou definici v podobě závazného výčtu znaků národa a pokusili se jít jinými cestami. Akademický historik Meinecke se pokusil rozlišením „státního“ a „kulturního“ národa vytvořit alternativní modely a zároveň stanovit pevné místo Němců mezi národy. Austromarxistický politik Bauer usiloval o situační určení národa jako produktu historického vývoje („pospolitost osudu“), které by otevřelo novou, socialistickou cestu k řešení vztahů mezi národy. V jeho představě o vývojových stupních národa podle toho, kdo tvořil jeho sociální základnu, byla již obsažena rezignace na primordialistické pojetí národa.

Spíše na okraji badatelského spektra se pohybovali autoři, kteří nechtěli národ definovat objektivními vztahy, nýbrž vůlí jeho příslušníků ke svébytné národní existenci. Tato koncepce měla své teoretiky v Německu mezi tzv. statistiky, kteří viděli jako jediné objektivní kritérium příslušnosti k národu jedincův názor na to, kam přísluší. Větší proslulost získal ovšem francouzský filosof Ernest Renan, jehož přednáška je zařazena do naší čítanky. Jeho elegantně formulovaný požadavek, aby lidé sami mohli rozhodovat o své národnosti, měl ovšem prozaické pozadí: názor, že německými dialekty mluvící Alsanané a Lotrinčané, jejichž území okupovalo vítězné německé císařství roku 1871, patří k francouzskému národu, poněvadž se považují za Francouze.

Koncept národa určeného především subjektivními postoji svých příslušníků získal ovšem své přívržence teprve později, koncem 20. století, kdy se stal Renan jedním z nejčastěji citovaných autorů. Hranici mezi oběma přístupy nelze absolutizovat. Autoři, kteří usilovali o určení národa objektivními znaky, si stále více uvědomovali, že národ nemůže existovat bez sebevědomí svých příslušníků. A naopak

příklon k subjektivistické definici národa nevyklučoval uznání existence objektivních vazeb mezi jeho příslušníky.

Zatímco evropští (a především němečtí) badatelé se i v meziválečném období soustředili na studium národa a jeho definici, objevily se v americkém prostředí úspěšné pokusy o aplikaci nového analytického termínu „nacionalismus“. Zakladatelem a nejvýznamnějším představitelem této nové školy se stal historik Carlton Hayes,* jenž původně přistupoval k nacionalismu nediferencovaně kriticky, ale došel postupně k názoru, že je třeba diferencovat různé typy nacionalismu. Pozoruhodné je také zařazení nacionalismu do vztahu k jinému pojmu – k patriotismu. Hayes nakonec definoval nacionalismus jako „spojení patriotismu s vědomím národnosti (*nationality*)“.

***

Druhá světová válka – a především neblahé zkušenosti s nacistickou a fašistickou ideologií – poznamenala výrazně postoje historiků, sociologů i politologů vůči studiu národa a nacionalismu. Dočasně vzrostla aktualizace problému a angažovanost autorů, trvale pak zavládla tichá shoda v tom, co je při studiu národa považováno za překonané: 1. naprostá většina autorů odmítala primordialistický názor, že národ je odvěkou pospolitostí krve či dokonce rasy, 2. shoda panovala v názoru, že národ nelze definovat výlučně jazykem a etnicitou, 3. rostl důraz na studium subjektivních postojů příslušníků národa – a tedy také na studium nacionalismu, jeho předpokladů a projevů.

Signifikantní bylo, že také mnozí akademičtí badatelé zaujímalí hodnotící postoje, které nacionalismus označovaly za škodlivý a zcestný postoj, za jakousi deviaci, kterou je třeba překonat výchovou a politickými prostředky. Významnou a přelomovou se stala polarizovaně vyhrocená varianta Hayesova rozlišení různých typů nacionalismu, kterou vypracoval a po jistou dobu od konce světové války úspěšně prosazoval americký politolog Hans Kohn, někdejší aktivní sionista pocházející z Čech. Podle jeho soudu byl nacionalismus postojem, jenž se vztahoval k národnímu státu a měl historicky zdůvodněnou dvojí podobu. Prvou byla podoba demokratického a liberálního nacionalismu, který se rozvil v západní Evropě z anglického liberalismu a především z ideálů Velké francouzské revoluce. Do protikladu k to-

* Ukázka z Hayesovy knihy *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (1930) měla být původně zařazena v této čítance. Bohužel se nám nepodařilo získat souhlas s jejím otištěním. (Pozn. red.)

muto nacionalismu postavil Kohn nacionalismus „nezápadní“, který byl určován (především německou) kulturní a jazykovou definicí národa a který byl reakční, mytologický, autoritativní a obvykle i rasistický. Západní nacionalismus zdůrazňoval občanská práva a racionalitu, „nezápadní“ zdůrazňoval kolektivní (skupinová) práva, pracoval s historickými mýty a s představou odvěkého pokrevního svazku mezi příslušníky národa. I když Kohnova koncepce byla mnoha badateli odmítnuta (a také on sám její přímočarost později revidoval), objevuje se představa o rozdílu mezi pokrokovým západním národem a reakčním východním národem v popularizační a někdy i vědecké literatuře až do současnosti.

Kohnova dichotomie pochopitelně neřešila ani otázku, čím je vlastně (kromě nacionalismu) určen národ. Tuto otázku si položil německý historik Eugen Lemberg, jenž se jako jeden z prvních evropských badatelů pokusil zavést termín „nacionalismus“ jako neutrální nástroj vědecké analýzy. Lemberg empiricky doložil, že žádná skupina objektivních rysů není objektivně aplikovatelná na všechny národy, a proto rezignoval na obecně přijatelnou definici národa a tedy i na představu, že je vytvořen nacionalismem. Definoval nacionalismus jako intenzivní, resp. bezvýhradnou oddanost nadosobnímu celku, přičemž tímto celkem mohl být právě tak stát jako kmen či etnická skupina. Lembergova kniha zůstala v pozdějším anglosaské odborné literatuře bohužel téměř bez povšimnutí.

Odlíšnou cestou se ubíral jiný pokus o překonání scholastických diskusí o „rysech“ národa, který podnikl vlivný americký politolog (a původně krajan Lembergův) Karl W. Deutsch. Vycházejí z tehdy nastupujících výzkumů komunikace, definoval Deutsch již počátkem padesátých let národ jako „pospolitost komplementární komunikace“, tedy jako skupinu, jejíž příslušníci jsou schopni vzájemně komunikovat snáze, komplexněji a intenzivněji než s příslušníky jiných skupin. Díky této komunikační pospolitosti pak vyrůstá společně sdílená národní kultura i národní uvědomění – nacionalismus. K Deutschovi se později hlásili nejen příslušníci jeho „školy“, ale také řada dalších politologů, kteří inklinovali k makroanalýze a kvantifikaci, jako byl Stein Rokkan a Charles Tilly. Do tohoto kontextu je možno zařadit také studii Galea Stokese o jistém typu školního vzdělání jako faktoru, který rozhodoval o schopnosti abstraktně myslet a díky tomu přijmout národní identitu.

Radikálně odlišné stanovisko zastávali někteří kritikové nacionalis-

mu, kteří v něm viděli pouhý výmysl nezodpovědných intelektuálů a mocichtivých politiků. Odtud vyplýval pohled na národ jako na produkt iluzí a na národní stát jako na spornou kategorii. Nejznámějším zastáncem této militantní koncepce se stal v šedesátých letech Elie Kedourie. Obdobně jako on považoval K. Minogue národ za umělý evropský „vynález“. K tomuto kritickému postoji vůči nacionalismu měli v následujícím desetiletí blízko i další autoři, jako Walker Connor či Eric Hobsbawm. K dichotomickému vidění se vrátil v odlišné poloze Tom Nairn, jenž hovoří o „Janusově tváři“, tedy o morální dvojznačnosti nacionalismu.

Zatímco v šedesátých a sedmdesátých letech zůstával národ a nacionalismus spíše okrajovým tématem společenských věd, dostal se během osmdesátých let do centra pozornosti. Stalo se tak zejména díky tomu, že během krátkého rozmezí několika let bylo publikováno hned několik zásadních příspěvků k této problematice: John Armstrong, Ernest Gellner, Benedict Anderson, John Breuilly, Anthony Smith. K nim je třeba zařadit i poněkud později publikovanou knihu Erica J. Hobsbawma. Do téhož časového kontextu je v zahraniční literatuře řazen také anglický překlad knihy autora těchto řádků zabývající se sociálními kořeny národních hnutí, jejíž český originál ovšem vznikl již koncem šedesátých let.

Ideová východiska i metodické postupy těchto autorů se ovšem značně lišily. J. Armstrong sledoval národní vědomí, nacionalismus jako jev, který v proměňující se intenzitě doprovázel evropské dějiny od středověku. Za to si vysloužil od některých kritiků nálepku zastánce „primordialismu“. A. Smith považoval národ za kategorii moderní společnosti, ale sledoval zrod národa a národní identity z *etnie*, jejíž kořeny sahaly hluboko do minulosti. E. Gellner je s oblibou oslavně citován jako autor, jenž „objevil“, že to byl nacionalismus, co vytvořilo (moderní) národy. Ponecháme-li stranou, že sama tato teze není nijak původní (srv. např. Hans Kohn), je třeba upozornit na to, že jádrem Gellnerova výkladu je snaha vysvětlit okolnosti zrodu onoho nacionalismu. Tyto okolnosti vidí autor v sociálních, ekonomických a kulturních procesech, které označuje jako „industrializaci“. Postupně ostatně Gellner některé své teze modifikoval, jak dokládá ukázka v naší čítance. Význam sociální komunikace a imaginace akcentoval B. Anderson, jenž tak dále rozvíjel přístupy K. W. Deutsche a G. Stokese (aniž se k této návaznosti hlásil). Vycházel z názoru, že národ existuje jen tehdy, jestliže se k němu všichni jeho příslušníci hlásí, a za

předpoklad takové identifikace označil schopnost každého jedince patřit k pospolitosti lidí, s nimiž se osobně nikdy nesetká. J. Breuilly se soustředil na komparativní studium vztahu mezi nacionalismem a státem – tedy na nacionalismus jako nosnou složku, resp. formativní faktor národních států, ať již v podmínkách národního sjednocování (Němci, Italové), či v podmínkách národního „secesionistického“ hnutí. E. Hobsbawm obohatil pohled na proces formování moderního národa tím, že vzal v úvahu nejen úlohu mocenských struktur, ale také pohled „zdola“ – podíl lidových vrstev na tomto procesu.

Hobsbawm vycházel při psaní své knihy ještě z přesvědčení (které ostatně tehdy sdíleli i další autoři), že nacionalismus je odumírajícím jevem bez budoucnosti. Události, které následovaly od konce osmdesátých let, však ukázaly, že šlo o mylnou představu. Prudkému oživení národních vášní odpovídalo pochopitelně také oživení vědeckého zájmu, jehož nositeli byli spíše politologové a antropologové než historici. V důsledku toho se výklady nacionalismu vyznačovaly v rostoucí míře prezentismem, který nejednou prostě jen zastírá neznalost historie, resp. nechť se jí zabývá. Nás v tomto kontextu zajímají dopady diskusí o soudobých projevech nacionalismu pro teoretické a zobecňující pohledy.

Zřetelně dominujícím rysem devadesátých let byl nástup radikálních konstruktivistů, kteří se domnívají, že národ je možno vcelku libovolně „vynalézt“ za předpokladu, že si to bude přát dostatečně vlivná skupina a bude k tomu mít dostatečné prostředky výchovné a informační. Dovolávají se při tom mj. právě B. Andersona, jehož termín *imagined communities* překládají v rozporu s autorovou koncepcí jako „vymyšlené“, vynalezené pospolitosti. Historická složka národní existence, společný osud skupiny atd. se redukuje na pouhý mýtus, na účelové vyprávění. Uznání národa jako reálně existující skupiny se odmítá jako „esencialismus“. Národ existuje právě jen jako „myšlený řád“ a může být manipulován a modifikován podle zájmu těch, kdo jej „vytvořili“. Protinárodní zaujetí soudobých konstruktivistů nejednou připomíná obdobné zaujetí a zejména též argumentaci radikálních internacionalistů (jako byla např. Rosa Luxemburgová) v socialistickém hnutí před téměř sto lety.

Z takového pohledu na národ vyplývá logicky také posun badatelské pozornosti do sféry národních symbolů, slavností, stereotypů. Studují se formy a metody národní agitace, čímž se zajisté významně rozhojňují naše poznatky o jevy dosud sice známé, ale málo prozkoumané. Výzkum se tak rozšířil o kulturní dimenzi. Na druhé straně však

samo shromažďování údajů o tom, jak snaha o šíření národního uvědomění probíhala, ještě nemůže nahradit odpověď na otázku, proč toto snažení bylo úspěšné.

Radikální konstruktivismus ovšem neovládl veškeré bádání o národech a nacionalismu. Řada autorů pracuje nadále s představou národa a užívá termínů národ a *nation-building* jako funkčních analytických nástrojů. Zejména mezi historiky tento přístup převažuje. Někteří badatelé, jako např. Paul James, se oprávněně domnívají, že protiklad mezi tzv. konstruktivistickým a primordialistickým přístupem je často uměle zdůrazňován a není zdaleka tak hluboký, jak by se mohlo zdát. Doporučil nahradit mnohoznačný termín *imagined* termínem *abstract*, přičemž kladl důraz na to, že tato abstraktní pospolitost se utvářela pod vlivem objektivních vnějších faktorů.

***

Ať již je národ považován za „substanci“, či za mýtus, nemění to nic na skutečnosti, že se klíčovým pojmem nejen žurnalistiky, ale také odborné analýzy stával v rostoucí míře nacionalismus. S tímto posunem si současné bádání zkomplikovalo život hned ve dvojnásobném směru: za prvé, termín nacionalismus je ve většině evropských společností zatížen emocionálními konotacemi, za druhé, abundantní užívání tohoto termínu zcela zamlžilo jeho obsah a zpochybnilo smysluplnost jeho užívání ve vědecké analýze. Terminologické zmatení je navíc stupňováno tím, že jde o derivát odvozený od *nation*, termínu, který je odlišně založen v jazykové tradici anglosaské a v jazykové tradici německé, resp. středoevropské.

Pod tímto zorným úhlem je třeba se dívat také na angažovanou diskusi o povaze nacionalismu a o hodnocení jeho úlohy v dějinách a především v současnosti. Snaha o nehodnotící neutrální užívání tohoto termínu, kterou můžeme pozorovat u Hayese, Lemberga, Deutsche či Breuillyho, nebyla totiž vždy úspěšná. Tak např. E. Gellner se v teoretickém kontextu přidržuje mravně neutrálního užívání termínu nacionalismus, ale užívá ho také všude tam, kde hovoří o negativních projevech národní agresivity a xenofobie. Také autoři vyrůstající z marxistické tradice, jako B. Anderson, A. Giddens či E. Hobsbawm, zaujímají k nacionalismu a priori negativní stanovisko. Výše zmíněný odkaz Toma Nairna na janusovskou tvář nacionalismu je spíše vybočením v rámci této tradice.

Nejnovější pokus o obecnou definici nacionalismu jako „ideového systému, který slouží vytvoření, mobilizaci a integraci většího soli-

dárního svazu – národa“, který navrhl vlivný německý historik Hans-Ulrich Wehler, je natolik elastický, že je schopen absorbovat i rozdíly v jazykové konotaci, ale ponechává otevřené dveře vnitřní diferenciaci v hodnocení pojmu, podle toho, jak vypadá pospolitost, jíž slouží. Může tedy označovat kladné i záporné stránky národní existence.

„Dichotomické“ chápání nacionalismu má dodnes mnohé přívržence. Někteří se přidržují Kohnova zeměpisného rozlišení na západní a „nezápadní“ typ, jiní, jako německý historik Theodor Schieder, rozlišují vývojově: nacionalismus 19. století byl pokrokový a tvořivý, ale ve 20. století dostal destruktivní povahu. „Dobrou“ a „špatnou“ stránku nacionalismu rozlišuje také Étienne Balibar – a to spíše z hlediska morálního: nacionalismus může být odvozen od lásky k lidem a přispívat k jejich pospolitosti, ale může být také nespravedlivý, nenávistný, netolerantní. Jiní autoři vyzdvihují občansky a politicky emancipační vliv nacionalismu v minulosti i současnosti.

Řada autorů doporučuje, aby termín nacionalismus zůstal vyhrazen pouze pro označení negativních charakteristik – národního egoismu, povyšování vlastního národa nad ostatní. K nim patří německý historik Otto Dann, který navrhuje, aby se pro pozitivní projevy národní sounáležitosti užívalo jiných termínů. V tomto kontextu se objevovaly termíny jako národní cit, láska k vlasti, národní uvědomění a zejména patriotismus. Ostatně i E. Gellner označuje nacionalismus za specifický projev patriotismu. Ve všech těchto případech jde ovšem o alternativní termíny, které jsou buď většinou badatelů považovány za zastaralé, nebo je jejich užívání omezeno na kontext jednoho nebo několika málo jazykových prostředí. Můžeme to ilustrovat skutečnostmi, že český termín vlastenectví nelze do jiných jazyků přesně přeložit. Termín patriotismus, z něž je „vlastenectví“ odvozeno, je v němčině a francouzštině vyhrazen pro postoje typické pro 18. století a v angloamerické tradici pro kladný vztah k vlastnímu národu zhruba ve smyslu: my jsme patrioti, příslušníci ostatních národů jsou nacionalisté.

Skutečnou terminologickou inovaci nabízejí však v tomto kontextu někteří badatelé, kteří uvažují v historické perspektivě a vycházejí z toho, že postoje označované jako nacionalismus se vyvinuly historicky z postojů označovaných antropology jako loajalita (u Clifforda Geertze primordiální loajalita), sociology a sociálními psychology jako skupinová (resp. kolektivní) identita.

V badatelské praxi se výrazně uplatnil především termín identita, resp. národní identita, který propracoval systematicky zejména

Anthony Smith a k němuž se kloní v Německu také Bernard Giesen. Výhodou termínu je okolnost, že národní identita je jedna z celé řady identit, které mohou být vzájemně kombinovány: nevylučuje se tedy s identitou regionální či etnickou. Někteří autoři navrhnou rozlišit národní identitu jako prosté vědomí sounáležitosti s národem a identifikaci jako výraz aktivního angažovaného postoje jedince vůči kolektivní osobnosti – národu. Další výhodou je, že termín národní identita není na rozdíl od termínu nacionalismus zatížen emocionálními konotacemi – a je tedy jen v malé míře vystaven nebezpečí zneužití pro politické cíle. Je proto vcelku pochopitelné, že také rostoucí počet historiků užívá tohoto termínu a nejednou mu dává přednost před vágním a mnohoznačným nacionalismem.

Ještě na jeden rozdíl v soudobém bádání je třeba upozornit: jedná se o rozdíl vyplývající z oborové specifiky. Politologové, antropologové a sociologové – pokud nepatří k historizující složce svých oborů – se zajímají o současný stav národa, o současný nacionalismus a také jejich výklad tohoto jevu se soustředí na více méně bezprostředně předcházející události a vztahy. Navíc se nejednou snaží uchopit realitu v podobě modelu, který by případně umožnil aplikaci na další případy. Historikům, stejně jako historickým sociologům a historickým antropologům, jde o kauzální výklad, který má hlubší časovou dimenzi a hledá dlouhodobé vývojové trendy, které k formování národa, resp. k přijetí národní identity, případně k prosazení nacionalismu vedly.

Oba přístupy ovšem jsou dvěma stranami téže mince: oběma jde o kauzální výklad. Tento výklad rozhodně nemůže být redukován na prosté hledání a popisování cest, jimiž byl nebo je nacionalismus a národ „vymyšlen“, jak se domnívají radikální konstruktivisté. I v jejich případech však jde spíše o verbální deklarace než o vážně míněnou rezignaci na studium hlubších souvislostí kulturních a sociálních. Můžeme to ilustrovat na zmíněném již příkladu Ernesta Gellnera. Jeho kategorická teze, že nacionalismus vytvořil národy, by mohla svádet k domněnce, že tím je již formování národa vysvětleno a že stačí jen popsat nacionalistickou ideologii. Gellner je si však vědom toho, že jen posunul kauzální výklad do jiné roviny a že místo otázky, proč se národy formovaly, se musí ptát, co bylo příčinou vítězství nacionalismu. Totéž platí i pro přístup B. Andersona k zodpovězení otázky, které okolnosti umožnily prosadit a rozšířit onen „kulturní konstrukt“ národ. Sleduje význam reformace, knihtisku, cestování, školství atd., aby

zjistil, které faktory ovlivňovaly postupnou představu o příslušnosti k velké sociální skupině – k národu.

***

Nahlédneme-li pozorněji za kouřovou clonu soudobých „teorií nacionalismu“ a odhlédneme-li od pochopitelných snah o originální terminologii a frazeologii, zjistíme, že každý seriózní autor, pokud mu jde o kauzální výklad a nikoli o samoučelný model, poukazuje v rozdílném slovním vyjádření, kombinaci a s rozdílným akcentem na několik základních faktorů a souvislostí. Jednotliví autoři se navzájem liší tím, že kladou rozdílný důraz na jednotlivé z těchto vztahů a souvislostí a příkládají jim tedy rozdílný význam.

1. Obecně se uznává, že každý nacionalismus, byť byl jakkoli definován, měl nějaké vazby k minulosti, nějakou historickou dimenzi a každý badatel stojí před otázkou, co předcházelo procesu formování moderního národa, resp. procesu šíření nové moderní národní identity.

2. I ti, kdo odmítají výklad národa z etnické skupiny, si musí položit otázku, jaký význam tedy měla pro nacionalismus národní kultura a jazyk, které jiní badatelé považují za zásadně důležité.

3. Téměř vždy se objevuje souvislost s procesem modernizace, do jehož rámce se řadí někdy spíše industrializace a její vliv na sociální skladbu, jindy se spíše akcentuje sociální komunikace spjatá s modernizací školství, alfabetyzací a knižtiskem, ale také s občanskými svobodami, díky nimž je možno organizovat mítinky a jiné formy agitace.

4. Vždy stojí v pozadí badatelského zájmu také zájmová sféra: hledání zájmových rozporů, které mohly dostat národní relevanci, přičemž pod takové zájmové rozpory je možno zařadit i onu touhu po moci a seberealizaci předáků, kterou tolik zdůrazňují konstruktivisté.

5. A naopak: také autoři, kteří viděli v nacionalismu důsledek a nikoli příčinu národotvorných procesů, si uvědomovali význam citové mobilizace a iracionálních pudů, které tyto procesy doprovázely a které jiní, zejména současní autoři považují za velmi důležité, ne-li rozhodující.

Pozorný čtenář zjistí, že většina textů uváděných v této čítance více či méně bere v úvahu úlohu těchto pěti polí, i když některé z nich marginalizuje, resp. vykazuje je polemicky mezi méně významné souvislosti.

Povšimne si zároveň, že téměř všem ze statí jsou společné některé přístupy, které zejména český čtenář bude považovat spíše za nedostatky. Úvahy o projevech a zdrojích nacionalismu, stejně jako o for-

mování národů jaksí samozřejmě předpokládají, že všude v Evropě a ve světě šlo o jeden a týž „národ“ či „nacionalismus“. Obvykle se nebere v úvahu rozdíl mezi evropských a mimoevropským vývojem a jen málokdo z autorů si je vědom skutečnosti, že národ je specificky evropským fenoménem a že nacionalismus byl do ostatních kontinentů importován z Evropy a implantován na zásadně odlišnou sociální, kulturní i ekonomickou realitu. Navíc pracuje většina autorů s materiálem z dějin velkých státních národů a z dějin Německa a Itálie (E. Gellner, J. Breuilly a polští autoři jsou zde symptomatickou čestnou výjimkou). Neberou při tom v úvahu, že proces formování evropských národů probíhal dvěma typologicky zásadně rozdílnými cestami: cestou státního národa a cestou národního hnutí, v němž se etnická skupina teprve postupně probíjává k národní identitě. Třetí nedostatek je terminologické povahy a je charakteristický zejména pro současné autory, i když se s ním setkáme někdy také u autorů starších: nacionalismus je pro ně všeobsáhlým nadčasovým jevem, a proto může být situován do kterékoli historické situace i historické epochy – do současnosti stejně jako do meziválečného období, do 19. století a někdy dokonce i do období starších.